

УДК 351.073.533:321.7

О. М. Крутій,
доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри публічного
адміністрування та кадрової політики, ХарРІДУ НАДУ при Президентіві України

ПОЛІТИЧНИЙ ДІАЛОГ ЯК ЧИННИК ДОВІРИ НАРОДУ ДО ВЛАДИ

Робота присвячена вивченню передумов довіри народу до влади. Визначено, що існують об'єктивні та суб'єктивні фактори довіри. Серед суб'єктивних важливу роль відіграють особистісні якості політика та налагоджений політичний діалог на всіх рівнях державного управління.

This work is devoted to the studying of people's trust to the power. It is certain, that there are objective and subjective factors of trust. Among subjective factors personal qualities of policeman and a political dialogue at the all levels of the government play the important role.

Ключові слова: політичний діалог, довіра народу до влади, фактори довіри.
Key words: political dialogue, people trust in power, the trust factor.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ

Відсутність дієвого політичного діалогу суттєво знижує рівень довіри народу до влади. Майбутнє демократії суттєво залежить від здатності політичної еліти встановити прозорі правила інституціональних взаємодій та контролю з боку громадськості на всіх рівнях державного управління. Такі дослідники, як Ю. Габермас, Т. Елохіна, В. Корженко, В. Халипов, Є. Халипова, О. Уільямсом, автор тощо, що займаються проблемою взаємодії влади та громадськості, підкреслюють, що влада завжди передбачає асиметрію відносин. В тих випадках, коли вона відкрито проявляє примус, це очевидно. Проте асиметрія виникає й тоді коли вплив спирається на взаємний із громадськістю інтерес та ціннісну згоду. Причиною асиметрії є наявність у влади контролю над ресурсами, інформациєю, інтерпретацією цінностей, смислів та цілей. Асиметрію владних відносин у демократичних державах знімають наявність демократичних інституцій: партії, громадські об'єднання, вибори, форми PR, що публічно затверджують форми політичного діалогу. Проте за відсутністю безпосереднього діалогу між владою та громадськістю ці форми перетворюються на демонстративність публічних інституцій, "обманюючи публіку" [11, с. 190—197]. Відсутність можливості активної участі громадськості в державному управлінні, володіння об'єктивною інформацією та розуміння подій, породжує незгоду та низький рівень довіри населення до здійснюваної політики, до нових інституцій та лідерів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Про кризу довіри народу до влади пишуть як вітчизняні, так й зарубіжні автори. Наявність або відсутність довіри народу до політичних лідерів та вплив цих факторів на психологічну атмосферу в суспільстві розглядається в роботах таких авторів, як А. Юр'єв, А. Дмитрієв, А. Панарін та ін [3; 9; 14]. Серед зарубіжних авторів, які розглядають дану проблему, привертають увагу М. Сеймур, В. Шнейдер [4; 5]. Розробці заходів, необхідних для збільшення довіри в міжнародній практиці, присвячено дослідження М. Крепова, А. Севака [4; 5].

ВИДІЛЕННЯ НЕВИРШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧЕНА СТАТТЯ

Феномен довіри вимагає для свого аналізу застосування міждисциплінарного підходу, інакше кажучи, цілісне вивчення феномена довіри необхідно вести з урахуванням специфіки розгляду даного явища з позицій різних наук. В роботах вітчизняних та зарубіжних вчених недостатньо представлений соціально-психологічний та філософський аспект вивчення особистісних характеристик політичних лідерів, їх взаємодії з громадськістю та вплив цих факторів на довіру, це і стало предметом даного дослідження.

ФОРМУВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою даного дослідження є визначення факторів політичного діалогу в державному управлінні, як передумови довіри народу до владних структур. Якщо визначити, що до функцій лідерів держави можна віднести реалізацію прав і свобод громадян, ефективне рішення соціальних завдань, надання державних соціальних послуг, вирішення соціальних конфліктів, то дуже велике значення має виконання ними функцій посередника у владних відносинах між державою й населенням. Такий стан справ виводить на перше місце питання впливу особистісних якостей лідера та його здатності до дієвого політичного діалогу на рівнях державного управління.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У філософській етиці довіра розглядається як етична категорія моралі, що відображає моральні відносини між людьми, моральні норми, пов'язані з добровільними взаємними зобов'язаннями, як у суспільному, так і в особистому житті й засновані на моральному кредиті. Філософи відзначають, що довіра являє собою якісно особливий стан моральної свідомості, що включає в себе моральні почуття й переконавання, які і є мотивами або стимулами поводження особистості. Довіра — це раціональний прояв людської психіки й основну функцію її вони бачать у довірі як регуляторі моральних відносин [2; 7; 9; 10; 11; 12; 13; 14].

Соціально-психологічний підхід до розгляду феномена довіри спрямований на виявлення умов і факторів виникнення довіри, вивчення закономірностей прояву й опис характе-

ристик. Так, у соціально-психологічних дослідженнях проблема довіри розглядалася в контексті розробки проблеми соціально-психологічного впливу (В. Бехтерев, А. Бодальов, Б. Поршнев), у дослідженнях соціально-психологічних аспектів авторитету (М. Вебер, Н. Кейзеров, А. Свенцицкий), при вивченні проблеми значимих інших (В. Князев, А. Кроник, Е. Хорошилова) та виникнення довіри у умовах діалогічного спілкування (С. Кон. В. Лосенков, И. Полонский Т. Скрипкіна). Значна кількість закордонних досліджень представлено в контексті вивчення саморозкриття, спілкування й міжособистісних відносин (А. Маслоу, С. Джурард) [1; 4; 5; 7; 10].

З позиції нашого дослідження привертає увагу робота Т. Скрипкіної, яка вивчає феномен довіри як фактор діалогової взаємодії. Вона визначає, що довіра виникає в ситуації безпеки, яка можлива в умовах симетричного спілкування, що саме являє собою діалог. Т. Скрипкіна виділяє декілька видів довіри: довіра до світу, довіра до інших та довіра до себе. В залежності від ситуації, людина відображає окремі фрагменти дійсності: одним — довіряє повністю, другим — меншою мірою, третім — не довіряє зовсім. Все узагальнюється та формується в базову установку особистості, яка проявляється у відчутті довіри або недовіри до оточуючих, а також до себе. Причому особистість усвідомлює цю установку лише в ситуації змін, коли зрушуються його орієнтири. В цілому довіра виступає засобом діалогізації взаємовідносин зі світом та з самим собою [10].

Все вищесказане дозволяє охарактеризувати довіру як соціально-психологічний феномен. Соціально-психологічний та філософський підходи до розгляду феномена довіри спрямовані на виявлення умов і факторів виникнення довіри, вивчення закономірностей прояву й опис характеристик. У якості основних формально-динамічних характеристик довіри виділяються, по-перше, вибірковість (селективність), що означає, що людина довіряє вибірково (довіра адресується різним людям); по-друге, парціальність, тобто стосовно різних об'єктів довіра має істотні розходження по змісту; по-третє, міру, що є найважливішою характеристикою довіри як самостійного соціально-психологічного явища. Ці параметри дозволяють говорити про різні прояви міри довіри різним людям.

Політологічна наука визначає довіру, як необхідний емоційний фактор функціонування політики й влади, політичних відносин і дій, що визначає ефективність сприйняття суспільства окремою людиною. Довіра. — це також одно з основних джерел політичної думки, важливий фактор, що визначає політичну обстановку в суспільстві, політичну атмосферу країни. Довіра утворює ідеальний духовний простір політики й влади, заповнюючи їх етичними моральними оцінками, створює соціально-психологічний простір настроїв, громадянських позицій стосовно політики й влади.

Довіра — це обов'язковий елемент легітимації. Основне завдання легітимації складається в забезпеченні довіри політиці й владі. Політика й влада повинні породжувати віру в їх потенціал, їхні ресурси, у можливість задоволення очікувань, формувати позитивний імідж державної служби (це теж її ресурс), давати упевненість, що влада не буде перевищувати ці ресурси, у т.ч. ресурс довіри. Довіра впливає на ефективність політики, а саме: на характер і повноту реакцій на владу, кількість людей (груп, організацій), що підтримують владу, розмір і конфігурацію політичного простору й сфери (поля) даної влади, перевагу влади над опозицією, ступінь зміни політичних відносин і можливість приймати владу народу, а також обмеження альтернатив вибору влади.

Існують різні визначення політичної довіри, що певною мірою відбивають складність цього феномена. Так, Д. Данкин відзначає, що як політологічна категорія довіра характеризує, по-перше, певний тип зв'язків і відносин, які складаються між різними політичними партнерами, незалежно від того, із приводу чого ці відносини виникають. По-друге, думку й позицію людей стосовно інститутів і осіб, що прий-

мають політичні рішення, а також до самих цих рішень. Політична довіра завжди торкається питання про владу, воно відбиває відношення людей до діяльності державних структур. По-третє, виходячи з відомого зауваження, відповідно до якого політика там, де мільйони, політичною довіра стає, коли воно характеризує масові настрої [5, с. 27—28].

Д. Гальмонд і С. Верба розглядають довіру як джерело життя та узагальнений ресурс, що підтримує демократичну державну систему. Ще одне визначення політичної довіри дають В. Халипов і Є. Халипова. Вони під довірою розуміють соціально-психологічне почуття, стан прихильності до дій тих або інших політичних сил, конкретних діячів, владних структур. Ці почуття можуть бути властиві як окремим людям, так і соціальним групам і саме вони дають успіх в політичній діяльності. Довіра народжується в середовищі громадян і несе на собі їхні надії на поліпшення життя, віру в здійснення інтересів. Але бездумна й легковажна довіра в політичній сфері нерідко обертається втратою ідеалів, життєвих орієнтирів, бездуховністю й т.д. Це часом і народжує так звану "ризу довіри", тобто втрату впевненості в здатність уряду або якої-небудь іншої політичної сили вирішити назрілі соціально-економічні проблеми, забезпечити нормальні умови життя громадян, їхню соціальну захищеність. Криза довіри — складова частина загальної політичної кризи, показник соціальної напруженості, політичної нестабільності — спонукає до подолання цього стану [2; 5; 13].

Особливий інтерес представляє визначення довіри, що приводить П. Бурдьє. Він стверджує, що: "політичний капітал є формою символічного капіталу, кредитом, заснованим на вірі й визнанні, об'єктивна влада сама є результатом суб'єктивних актів визнання, і як кредит довіри й кредитоспроможності існує лише у вигляді й за допомогою подання, у вигляді й за допомогою вірування, слухняності. Символічна влада є влада, яку той, хто її підкоряється, дає тому, хто її здійснює, свого роду кредит, яким один наділяє іншого, вкладаючи в нього свою довіру. Політичний діяч черпає свою політичну силу в тій довірі, що група довіритель у нього вкладає" [2, с. 55—56].

Поняття "довіри" детально розглянуто в роботі А. Параріна. Автор, аналізуючи проблему розуміння в політичній науці, підкреслює залежність розуміння від таких ненаукових, з його погляду, феноменів, як довіра та любов. Передумову розуміння створює певний мінімум довіри; зрозуміти іншого можливо лише за наявності безумовної довіри по відношенню до того, що буття іншого має значення, що воно належить до необхідних компонентів світу, як і твоє особисте існування [9]. З нашої точки зору, в даній роботі скоріше йде мова про безумовне прийняття партнера, яке є основою розуміння. Однак, розглядаючи основні умови політичного діалогу, нам здається важливим розглядання у взаємозв'язку таких феноменів, як розуміння, згода та довіра. Розуміння політичних дій та рішень уряду створює основні умови для згоди, а потім для довіри до політичних лідерів. Розуміння — згода — довіра — це являє собою діалоговий цикл.

У рамках даного дослідження, як ми вже відзначали, політична довіра розглядається як довіра населення до керівників, органам і посадовим особам державної влади. Довіра населення органам влади — це ставлення людей до них, засноване на впевненості в надійності, компетентності, сумлінності даних органів, у їхній здатності ефективно виконувати функції по забезпеченню нормальних умов життя й соціальної захищеності громадян.

Розглядаючи довіру народу як фактор реалізації діалогу в державному управлінні, необхідно зупинитися на характеристиці різних рівнів довіри та можливості реалізації дієвого діалогу на всіх рівнях. Всебічний аналіз довіри дозволяє виділити такі рівні довіри, як — довіра народу до держави; довіра на міжнародному рівні; довіра на рівні міжособової взаємодії суб'єктів політики; довіра при встанов-

ленні позитивних відносин між громадянами держави.

Довіра народу до політичних лідерів, уряду та державі в цілому створює мотивацію до праці на благо суспільства та суттєво впливає на психологічний клімат в державі. А. Юр'єв, підкреслюючи роль парламенту в формуванні довіри до влади, вказує, що кінцевим результатом роботи парламенту є заключення Громадянського договору між народом та державою. Договір про суспільну згоду є ніщо інше як повна система Законів, яка являє собою рівне врахування інтересів усіх сторін. Ця система є головним засобом вирішення політичних конфліктів, оскільки вона містить в собі механізми паритетного діалогу, а це є основою довіри народу до влади [14].

Довіра необхідна державі в міжнародних взаємовідносинах. Так, одним з головних пріоритетів сучасної політики в Україні є підняти статус держави на міжнародному рівні. Однією з необхідних умов для здійснення цього є економічний успішний розвиток, якій неможливий без довіри з боку лідерів світової економіки. Не останню роль в цьому процесі відіграє наявність таких особистісних якостей політичних лідерів, як здатність до діалогу та співробітництва.

Відсутність довіри на рівні міжособової взаємодії суб'єктів політики, сприймання партнера як потенційного суперника, використання стратегії примусу та тиску не сприяє досягненню згоди в суспільстві. Застосування таких стратегій, відсутність діалогу в українських владних структурах, наряду з іншими причинами, гальмує просування запропонованих реформ.

Особливу роль в створенні позитивного психологічного клімату в суспільстві відіграє довіра в повсякденних взаємовідносинах між людьми. В зарубіжній соціальній психології довіру у взаєминах людей вивчають автори, які працюють в різних наукових напрямках. Однак, в рамках нашого дослідження, важливим є вивчення соціального аспекту довіри. Відомо, що "базова довіра" розглядається як важливий елемент соціального та психологічного благополуччя особистості та суспільства.

Таким чином, розглядаючи феномен довіри на різних рівнях його прояву, можна сказати, що довіра породжує широкий спектр феноменів міжособових взаємовідносин, в яких наявність довіри або її відсутність є умовою існування діалогу.

Дослідження, яке було проведено російськими політичними психологами, спрямоване на виявлення потенційної довіри населення до політичної еліти, показало, що рівень довіри певною мірою визначається особистісними характеристиками політичного лідера та готовністю до політичного діалогу з народом. При визначенні провідних особистісних якостей політичних лідерів, було використано розроблений Т. Скрипкіною психосемантичний портрет людини, яка викликає повну довіру. В якості об'єктів дослідження взяті десять видатних російських політиків державного рівня, які дотримуються різних політичних поглядів. Піддослідним була запропонована за допомогою спеціальної анкети оцінити рівень вираженості за п'ятибальною шкалою 36 якостей особистості кожного з 10 перерахованих політичних діячів [10].

Перелік якостей політичного лідера, який оцінювався автором, являє собою психосемантичний портрет людини, яка викликає повну довіру. До нього увійшли наступні якості особистості: вірність, чесність, доброта, щирість, надійність, уважність, ввічливість, незалежність, самостійність, справедливість, веселість, оптимістичність, самовладання, гордість, порядність, комунікативність, розсудливість, відповідальність, лагідність, серйозність, цілеспрямованість, чуткість, безстрашність, душевність, авторитетність, добродушність, гуманність, догадливість, мудрість, дружелюбність, інтелігентність, допитливість, ум, терплячість, холоднокрівність, організованість тощо.

Данні, отримані Т. Єлохіною в ході анкетування, виявили структуру потенційної довіри політичному лідеру. До цієї структури, за результатами проведеного факторного аналізу, було включено 4 фактори. До першого фактора були віднесені такі якості: душевність, дружелюбність, чуткість, доброта, гу-

манність, комунікативність. За своїм змістом цей фактор був названий "душевність" [4]. Другий фактор складають такі якості: цілеспрямованість, організованість, ум, догадливість. Ці якості входять до інтелектуальної та вольової сфери особистості. Політик, який має ці якості, демонструє готовність приймати раціональні виважені рішення, активно втілювати їх в життя. Крім того, він передбачає наслідки своїх дій та уникає невиправданого ризику. Третій фактор об'єднав такі якості: чесність, надійність, вірність, справедливість, щирість, порядність. Цей фактор можна назвати — "моральність". Виявлена потреба у піддослідних бачити в якості політичного лідера високоморальну людини свідчить про неприйняття маніпулятивного стилю діяльності та відання переваги діалогу як провідної стратегії в політиці і в повсякденному житті. І нарешті, четвертий фактор склали наступні якості: самостійність, незалежність, гордість, самовладність. Це фактор "особистісної автономії". Відомо, що автономність є важливою характеристикою самоактуалізованої особистості (за А. Маслоу), яка готова витратити свій потенціал на благо суспільства. Відповідно, піддослідні вказують, що довіру викликають політики, які проявляють незалежність, внутрішню свободу, стійкість у кризових ситуаціях, самостійність у прийнятті рішень та готовність нести відповідальність за них [8].

Аналогічні дослідження були проведені вітчизняними та зарубіжними вченими (А. Белкін, В. Корженко, О. Лапко, Л. Вільке та ін.) [4; 5; 7]. Їх результати, відносно залежності рівня довіри народу до влади від особистісних якостей політичного лідера, схожі з результатами, які отримані Т. Єлохіною [4]. На першому плані, серед інших якостей особистості політика, люди бажають бачити, такі як справедливість, співчуття та скромність. Найбільш несприятливі якості — це непорядність та категоричність.

З 1994 р. довіра громадян України до інститутів влади і до провідних політичних лідерів визначилася на рівні 7—12 % з незначними коливаннями в наступні роки. У той же час ступінь довіри громадян до більшості суб'єктів влади на регіональному рівні є більш високим. При цьому просліджується чітка закономірність: чим нижче рівень влади, тим ближче вона громадянам, тим більш високим є рівень довіри [5; 6]. Розробка пропозицій щодо вдосконалення діяльності владних установ в Україні вимагає врахування регіональних особливостей соціально-економічної та соціально-політичної ситуації, характеру відносин між владними установами та громадськістю.

Для обґрунтованості подальших пропозицій було проведено експертне соціологічне опитування у двох географічно протилежних регіонах України — Харківській і Львівській областях. Основними завданнями дослідження були встановлення рівня інформованості населення щодо діяльності владних суб'єктів різних рівнів та визначення рівня довіри населення до владних суб'єктів різних рівнів. Крім того, ми намагалися з'ясувати особливості взаємодії між територіальними органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування у визначених регіональних та визначити нинішній стан взаємодії територіальних органів державної виконавчої влади з громадськістю [5].

Загальна кількість опитаних у Львівській області складала 83 осіб, у Харківській — 95 (всього 178 осіб).

За оцінками опитаних, рівень довіри населення до місцевих органів виконавчої влади є вищим, ніж до центральних. Хоча в цілому показники довіри до влади знаходяться на середньому рівні.

Інформованість населення про діяльність органів влади в Харківській області є трохи вищою в порівнянні з Львівською. Також привертає увагу той факт, що діяльність центральних органів влади, навіть на рівні регіонів, супроводжується кращим інформаційним забезпеченням. Найбільш ефективним способом інформування населення про роботу місцевих органів виконавчої влади респонденти в обох регіонах вважають публікації про їхню

діяльність у місцевих газетах (66 % у Львівській і 61 % — у Харківській областях).

Все це впливає і на показники довіри до головних носіїв владних повноважень на центральному та регіональному рівнях. Якщо проаналізувати абсолютні показники довіри (індекс довіри (Ід) за шкалою від -1 до +1, де -1 означає абсолютну недовіру, 0 — середній рівень довіри, +1 — повну довіру), то можна відзначити, що жоден з суб'єктів соціально-економічного та політичного життя України не користується беззаперечною довірою респондентів.

Спираючись на модель особистісних якостей політичних лідерів як умови довіри населення, слід відмітити, що саме наявність таких особистісних якостей, як чесність, відкритість для громадян та високий загальний інтелектуальний рівень, складає основу довіри до влади в сучасних політичних умовах України. Однак слід відмітити, що недостатня представленість в структурі особистості сучасних українських політиків базових якостей довіри — гуманність, душевність, здатність до співробітництва та компромісу — є бар'єром на шляху політичного діалогу і, як результат, відсутності високого рівня довіри [5].

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Аналіз соціологічного дослідження дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, існує позитивна динаміка рівня довіри до державної влади на всіх її рівнях. При цьому чим ближче влада до народу, чим вона прозоріша та більш відкрита до діалогу, тим вище довіра до неї і навпаки. По-друге, провідні фактори, які впливають на формування довіри до влади: професіоналізм, відкритий діалог влади та населення та інформованість громадян про діяльність влади, — не справляють повною мірою. По-третє, при позитивній динаміці рівня налагодженого діалогу сучасної влади та населення, ключовою проблемою для влади виступає нестача належної професійної підготовки її представників, що зумовлює й помилки щодо виконання норм чинного законодавства та у прийнятті і реалізації соціально значущих управлінських рішень. Все це впливає і на показники довіри до неї. По-четверте, сучасна влада поки що не має чіткого позитивного чи негативного образу. З одного боку, їй бракує професіоналізму, не подоланими залишаються такі негативні риси, як поєднання влади та бізнесу, відстоювання певних корпоративних інтересів. З іншого боку, багато опитаних вказують на спрямованість представників сучасної влади на діалог з населенням, підвищення добробуту громадян і патріотизм.

Отже, політичний діалог є чинником довіри народу до влади. Виділяючи довіру як один з провідних факторів демократії, можна стверджувати, що політичний діалог створює довіру на різних рівнях державного управління — між політичними лідерами, членами уряду та народом; між різними гілками влади. Наявність чи відсутність довіри в суспільстві залежить від рівня розвитку демократичних інститутів в державі. При цьому парадокс розвитку демократії в сучасному державному управлінні полягає в тому, що політична еліта України залишає свою домінуючу роль у процесі суспільних перетворень, а позиція громадськості залишається недостатньо врахованою. Зміна ситуації можлива при застосуванні дієвого діалогу на всіх рівнях державного управління.

Таблиця 1. Порівняльна оцінка довіри населення до суб'єктів влади (за індексом довіри (Ід) від -1 до 1, де -1 означає повну недовіру, 0 — середній рівень довіри, +1 — повну довіру)

№ з/п	Суб'єкт влади	Населення Харківської обл.	Населення Львівської обл.
Центральний рівень			
1.	Президент України	- 0,19	0,03
2.	Кабінет Міністрів України	- 0,06	- 0,38
3.	Прем'єр-міністр України	- 0,03	- 0,48
4.	Центральні органи виконавчої влади	- 0,08	- 0,23
5.	Верховна Рада України	- 0,14	- 0,36
6.	Голова Верховної Ради України	- 0,11	- 0,42
<i>Середні показники:</i>		- 0,1	- 0,31
Обласний рівень			
1.	Обласна державна адміністрація	0,1	0,05
2.	Голова обласної державної адміністрації	0,13	0,06
3.	Обласна рада	0,02	0,08
4.	Голова обласної ради	0,05	0,07
<i>Середні показники:</i>		0,08	0,07
Місцевий рівень			
1.	Районні державні адміністрації	0,07	0,10
2.	Голови райдержадміністрацій	0,05	0,14
3.	Міські (селищні/сільські) ради	0,17	0,10
4.	Міські (селищні/сільські) голови	0,19	0,08
5.	Районні ради	0	0,08
6.	Голови районних рад	0,02	0,07
<i>Середні показники:</i>		0,08	0,10
<i>Загальний рівень довіри населення до влади:</i>		0,01	- 0,06

Література:

1. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / А.А. Бодалев. — М.: Прогресс, 1982. — 350 с.
2. Бурдые П. Социология политики: [Пер. с фр.] / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
3. Дмитриев А.В. Конфликтология / А.В. Дмитриев. — М.: Наука, 2003. — 450 с.
4. Елохина Т.П. Психология политического сотрудничества в России / Т.П. Елохина. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004. — 260 с.
5. Крутій О.М. Діалогова взаємодія органів державної влади та громадськості: [монографія] / О.М. Крутій. — Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2008. — 236 с.
6. Копылова Ю.Н. Доверие населения как фактор повышения социального статуса органов государственной власти: Дис. ... канд. псих. наук: 19.00.05. — М., 2009. 189 с.
7. Корженко В.В. Константи довіри / В.В. Корженко, О.В. Лапко // Науковий збірник Актуальні проблеми державного управління. — 2009. — №3 (11). — С. 53—63.
8. Маслоу А.Г. Психология Бытия / А.Г. Маслоу. — СПб. Изд-во СПб. ун-та, 1998. — 420 с.
9. Панарин А.С. Философия политики / А.С. Панарин. — М.: Наука, 1996. — 390 с.
10. Скрипкина Т.П. Психология доверия / Т.П. Скрипкина. — М.: Наука, 2007. — 390 с.
11. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: фирмы, рынки, "отношенческая" контракция / О.И. Уильямсон. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. — 200 с.
12. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. — М.: Academia, 1995. — 256 с.
13. Халипов В.Ф. Власть. Политика. Государственная служба / В.Ф. Халипов, Е.В. Халипова. — М.: Луч, 2007. — 271 с.
14. Юрьев А.И. Системные описания в политической психологии / А.И. Юрьев. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1996. — 480 с.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2012 р.